

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers,
research institutes, and various content providers

Source: Литературна мисъл

Literary Thought

Location: Bulgaria

Author(s): Zhorzheta Cholakova

Title: „Предчувствието за война“ – чешкото литературно многогласие и интелектуално прозрение между 1935 и 1939 г.
“The Premonition of War” – Czech Literary Polyphony and Intellectual Insight between 1935 and 1939

Issue: 2/2024

Citation style: Zhorzheta Cholakova. "„Предчувствието за война“ – чешкото литературно многогласие и интелектуално прозрение между 1935 и 1939 г.". Литературна мисъл 2:115-125.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1261120>

Жоржета Чолакова
 Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
 tcholakova@uni-plovdiv.bg

„Предчувствието за война“ – чешкото литературно многогласие и интелектуално прозрение между 1935 и 1939 г.

Zhorzheta Cholakova
 Paisii Hilendarski University of Plovdiv

“The Premonition of War” – Czech Literary Polyphony and Intellectual Insight between 1935 and 1939

Abstract

The book *Inter arma. The Premonition of War in Czech Culture (1935–1939)* contains texts representative of both Czech culture and the dominant attitudes in European cultural space, chronologically framed by the Spanish Civil War and the eve of the Second World War. The compiler of the collection, author of the preface, and translator of most of the texts is Dobromir Grigorov. The selected literary testimonies – journalistic essays, poetry, fiction, and drama – contain important intellectual insights, ideological messages, and pose common contemporary questions about the changing interpretations of concepts such as socialism and democracy, and their divergent interpretations. A significant focus in a number of texts is the clash between the individual right to freedom and justice on the one hand, and collective identity on the other. Some of the authors such as Karel Čapek, Vladislav Vančura, and František Halas are well-known to Bulgarian readers, but others are almost or completely unknown – Gustav Winter, Emanuel Vajtauer, Otokar Fišer, Milena Jesenská.

Keywords: war as a literary and journalistic topic, the Spanish Civil War, World War II, Czech literature and culture in the 1930s

Перманентното присъствие на темата за войната в световната литература е тревожен знак за нейната натрапчива и за съжаление, непреходна актуалност и упорито напомня за последствията от не-научените уроци от миналото. Макар и да осъзнава неизбежния катастрофален изход от всяка една война, човечеството продължава да се самоунищожава и физически, и морално. Публикуваната от ИЦ „Боян Пенев“ в края на миналата година книга „Inter arma. Предчувствието за война в чешката култура (1935–1939)“ е поредният опит да се пробуди историческата и културната памет, а заедно с нея и съпротивителният рефлекс на цивилизационното мислене. Името на съставителя Добромир Григоров е достатъчно силен аргумент за успешната реализация на творческия замисъл.

Определяйки книгата като „сборник с художествени текстове и публицистика“, а не като антология или христоматия, Д. Григоров ни провокира да се запитаме дали това отграничаване от по-често срещаните определения за подобен тип издания има своите концептуални основания. Наложената представа за христоматията като учебно помагало, включващо текстове с определена образователна цел, очевидно предполага по-тясна читателска аудитория, която впрочем се явява частен случай и на настоящата книга поради нейната приложимост в обучението на студентите бохемисти. От друга страна, антологията като по-широко понятие, отнасящо се към издания с определена тематична или жанрова рамка, не влиза в противоречие с настоящото издание. Впрочем именно тематичния и жанровия признак Светлозар Игов определя като водещи при съставянето на антологии, добавяйки своето наблюдение, че най-често антологиите съчетават и двата принципа (Игов 2014). Съществуващата обаче от векове практика показва наличието на определен аксиологически критерий, според който в антологиите биват включвани преди всичко представителни автори с утвърдено място в литературната класика. Разбира се, селекцията на включените произведения може да бъде и субективна или пък да бъде съобразена с амбициозното изискване за изчерпателност. В случая с „Inter arma“ подборът на текстовете е направен не според някакъв жанров показател, а според указания в заглавието тематичен фокус, който събира автори с различно по интензитет и популярност творчество и което е още по-важно и интригуващо – с различни политически възгледи. Именно това разноречие – и идеологическо, и стилистично, и жанрово, обяснява основанията да бъде определена тази книга като сборник, а не като антология. Включените в нея чешки ли-

тературни гласове озвучават наситената с висок волтаж атмосфера от втората половина на 30-те години на XX век, за да предадат автентичното звучене на една епоха, предчувстваща опасността от разрастване на политическото напрежение.

Ерудирано и с тънък изследователски усет Д. Григоров е избрал текстове, чиято рефлексия за войната като случил се исторически факт (Гражданската война в Испания) или като предчувствие за Втората световна война очертава различни ракурси и писателски подходи. Разнообразните по жанр и по авторска позиция текстове артикулират централноевропейското мислене на чешките интелектуалци, което придава по-голяма тежест и значимост на общочовешките измерения на темата за войната, отколкото на тясно националните ѝ предпоставки и последствия. От включените в сборника текстове съвсем основателно се създава впечатление за доминация на демократично-хуманните нагласи в публичния дискурс. Заявената тревога от настъпващия фашизъм обаче не е привилегия само на писателите с комунистически убеждения – тя е естествен самосъхранителен и съпротивителен рефлекс на всеки, който осъзнава какво предвещава една нова световна катастрофа на човечеството.

В този смисъл предложеното издание ни провокира да се замислим върху различните модуси на разноречието, което в редица случаи се дължи на различното разбиране, тълкуване и употреба на едни и същи понятия, както прозорливо е отбелязал Д. Григоров в своя предговор, подчертавайки „колко променливи могат да бъдат значенията на политическите категории, с които си служим днес и които характеризират публичните дискусии преди почти сто години“ (Григоров, съст. 2023: 9). Очертаната в тази стойностна въвеждаща студия картина се позовава както на художествения, така и на медийния дискурс, като по този начин авторите се явяват изразители не само на своята индивидуална позиция, но и участници в дискусийното публично пространство. Предговорът и включената след всяка от трите части информация за отделните автори предлагат важни и потребни за читателя метатекстови ориентири, уплътняващи познавателната стойност на изданието.

Това, което обединява текстовете, е не само общата тематична ос на изданието, но и свидетелската позиция на самите писатели като кореспонденти, изпратени да отразят събитията в Испания (Емануел Вайтауер и Франтишек Халас) или като представители на едно поколение, пряко засегнато от политическото напрежение и екзистен-

циалната несигурност в навечерието на световната война. Създадени в един кратък отрязък от време – от 1935 до 1939 г., литературните свидетелства реконструират политическата и духовната атмосфера не само в Чехословакия, но и в Европа. Структурирането на текстовете в три раздела прави доловима тънката граница между трите етапа на интелектуалния исторически опит, кондензиран само в няколко последователни години – от преосмисляне на случващото се в една далечна страна, каквато е Испания, през отекващия в Чехословакия нацистки поход в „съседния райх“, до непосредственото преживяване на срещата с войници от армията на фюрера, безпрепятствено преминала държавната граница на Първата република. Чрез непосредствената свидетелска позиция на авторите е онагледен както изживяваният от тях исторически опит, така и индивидуалната им трактовка на едни и същи събития. Независимо от това в какъв жанр и с какви изразни средства си служат, представените чешки писатели демонстрират висока степен на ангажираност със случващото се не само в тяхната родина, която само преди по-малко от три десетилетия е възстановила своята национална независимост, но се включват в големия дебат за политическото бъдеще на Европа.

Първият раздел – „Гражданинът Дон Кихот“, е озаглавен по едноименния разказ на Владислав Ванчура от 1936 г. – годината на Гражданската война в Испания. Обединяващ тематичен център е именно това историческо събитие, чиято рефлексия в чешката култура представляват различни по жанр произведения: откъс от публицистичната книга на Густав Винтер, посветена на Испания, „Дон Кихот на кръстопът“ (1935), два текста на Ванчура – освен споменатия разказ и публикуваната му публична беседа „Да помогнем на Испания!“, разговор с поета Франтишек Халас, последван от негови стихотворения, както и откъс от книгата на Емануел Вайтауер за Испания. Подредбата на текстовете следва хронологията на публикациите, поради което разделът открива Густав Винтер, известен преди всичко като журналист и популяризатор на френския език, литература и култура в Чехословакия, но също и като активен застъпник на социалдемократическите идеи. Този факт е повод да подчертаем една съществена особеност на разглежданото издание: то представя не само литературния рефлекс на драматични за европейската история събития, но заедно с това успява да предаде идеологическото многогласие в чешките интелектуални среди и по този начин да направи видим разноцветния спектър от нагласи и политически пристрастия.

Извеждането на Дон Кихот в заглавието на първия раздел като образ, обединяващ текстове на Винтер, Ванчура и Халас, е находчиво решение да се очертае чрез лудостта и мъдростта на идалгото амплитудата от противоречия и заедно с това да се разкрие нееднозначното тълкуване на тези понятия, проектирани в плана на съвременния политически живот. Не е ли лудост да тръгнеш срещу властта? „Дали революционният Дон Кихот не грешеше, когато даряваше свобода на тълпите, които все още не бяха готови за нея?“ – пита Густав Винтер. Или лудостта е „скрита под любезната усмивка, под въздържаността на мъжете от правителството, под съзнанието и предварителното извинение за всички щети, нанесени на човешкото сърце...“? (Григоров, съст. 2023: 30). Донкихотовската лудост, означаваща загуба на адекватен поглед към реалността, прави така, че крайпътната странноприемница да изглежда като „великолепния замък на западната цивилизация“, а понятия като социализъм или демокрация да придобиват превратен смисъл. Макар и кратък, избраният откъс от книгата на Винтер достатъчно ясно огласява безпокойствата, породени не само от политическата криза в Испания в навечерието на Гражданската война, но и от усещането за опасните последствия от евентуална победа на традиционалистите, които виждат странноприемницата като замък. Като застъпник на социализма и на антиклерикализма Винтер очаква с надежда новото време, което ще донесе „морална и духовна свобода, уважение към анонимния труд, радостна вяра в огромните възможности на човешката цивилизация“. Пробуждането на тази гражданска енергия чешкият писател вижда в разцвета на испанската литература в лицето на Унамуно и Ортега-и-Гасет, на модерната живопис, на музикалното изкуство и науката. Помъдряването на Дон Кихот, предхождащо смъртта на героя според романа на Сервантес, означава за Винтер примирение с конформизма, докато новият Дон Кихот има друга съдба и чешкият автор му възлага бъдеще на рицар, воюващ с неpravдите.

Също такава съдба предвещава на Дон Кихот и Владислав Ванчура. В своя разказ „Гражданинът Дон Кихот“ (1936) той пренася героите на Сервантес – Дон Кихот и Санчо Панса, в „онова печално време, когато онези земи бяха под контрола на генерал Франко“ (Григоров, съст. 2023: 43). Ванчура създава фикционален сюжет, изграден върху сблъсъка между рицарското достойнство на идалгото и примитивната агресивност на войниците на Франко. С интелигентния си хумор, който проявява и в други свои произведения, а също и в духа на свои-

те антимонархически убеждения Ванчура осмива насилниците, които се възпират да убият двамата непознати, след като разбират, че единият от тях е самият Дон Кихот, в чиито вени тече синя кръв. Убеден, че е „време да наричаме нещата с истинските им имена“, преобразеният герой на Сервантес се отърсва от илюзорните представи за света: той не само е потресен от насилието, но в края на разказа с непоколебима решителност се присъединява към войските на републиканците. Рицарят на печалния образ се превръща в непоколебим борец срещу франкистите. Решението на Ванчура да придаде нова идентичност на Дон Кихот разкрива идеологическата преднамереност на художествената интерпретация, която впрочем чешкият писател рядко проявява независимо от своите пристрастия към идеологията на комунизма.

Новото време според Ванчура изисква отърсване от заблудите и промяна в стереотипите на мислене, а заедно с това и преодоляване на илюзиите за безвъзвратния прогрес на човешката цивилизация, доверчиво осланища се на разума и развитието на науката, както отбелязва в есето „Да помогнем на Испания!“. Припомняйки богатото културно минало на Испания и героичната фигура на Ел Сид, организирал освободението на страната от маврите, Ванчура сменя дискурса и с публицистично-полемичен тон изразява не само своята лична солидарност с въстаналия народ, но апелира да му се окаже помощ с оръжия, храна и лекарства.

Както в представения откъс от книгата на Винтер, така и в двата текста на Ванчура е заявена сходна идейна позиция по отношение на събитията в Испания, която се оказва близка и на Франтишек Халас, присъстващ в сборника и със своя свидетелски разказ, и като поет. Халас посещава Испания като участник в делегацията на Чехословашкия антифашистки комитет, чиято цел е била да придобие непосредствени впечатления и адекватно познание за тамошната политическа ситуация. Този факт сам по себе си е знак за осъзнаване на опасността от разрастване на конфликта. В своя медиен коментар, публикуван във в. „Творба“, Халас проявява критичност и към двата лагера, но ясно заявява, че метежът, организиран от Франко, е „подкрепян от международния фашизъм“. Същевременно обаче той упреква в лекомислие правителството, станало мишена на метежа, тъй като не осигурява необходимите военни ресурси и обрича на сигурна смърт своите бранители. Разказаното от Халас има документална стойност и се основава на непосредственото впечатление от посетените места и от срещите му със слабовъоръжени, но завладени от саможертвен ентузиазъм защитници на републиката, сред които, казва Халас, има и анархисти, и комунисти, и безпартийни.

Силно впечатлен е от спокойствието в тила на бойните действия, от активното участие на хората на изкуството, по-голямата част от които са били на страната на правителството, атакувано от Франко.

Съвсем друга е стилистиката и тоналността на стихотворенията на Халас. Лирически изживяната екзистенциална несигурност е метафорично втъкана в дебнещите сенки на смъртта, в тревожното очакване на поредния огнен залп, в раздраната от изстрели плът на Кармен, в последния танц на простреляните, преди да паднат в пръстта, в дъжда от карамфили над многострадалната страна. В последното от петте стихотворения на Халас – „Дон Кихот се сражава“, героят на Сервантес вече не воюва с мелници, а стреля от барикадата с картучница.

Не такава обаче е позицията, изразена от Еманел Вайтауер – журналист и писател, който променя първоначалните си крайно екстремистки леви убеждения и става застъпник на националсоциализма, а по време на Втората световна война открито сътрудничи на нацистите. Като имаме предвид, че идейната преориентация на Вайтауер настъпва след 1929 г., когато ръководството на комунистическата партия е поето от Клемент Готвалд, книгата му „Испания в пламъци“ (1937), кратък откъс от която е включен в сборника, се явява проводник на националсоциализма. От представения фрагмент не бихме могли да добием достатъчно ясна представа за неговата позиция, но бихме могли да изразим предположение, че целта на автора не е да пропагандира определена идеология, а да очертае възможните изходи от Гражданската война. Според Вайтауер независимо от това кой ще бъде начело на държавата – „монарх, фашистки диктатор, анонимни представители на синдикатите или демократичен президент“, най-важно е осъществяването на „нова социална база“ (Григоров, съст. 2023: 74). Струва ни се уместно да подчертаем, че изборът точно на този откъс от иначе обемната му книга е оправдан именно заради този акцент, който много ясно показва, че една диктаторска доктрина се възползва от визията за нов социален ред (за съжаление, често пъти успешно), за да манипулира колективните нагласи.

Включването на Вайтауер редом до Винтер, Ванчура и Халас (макар и с текст, неравностоен по обем в сравнение с тях) допълва представата за широкия отзвук на испанските събития в чешкия литературен, публицистичен и политически дискурс и разкрива наличието на идеологическо разногласие във време, изпълнено с политическо напрежение. Както е отбелязано в кратката биографична информация за Вайтауер, книгата му за Испания, съдържаща репортажи от прес-

тоя му в Испания, „разкрива аргументите на политическата десница в Чехословакия в критиката ѝ на републиканската кауза в Испания“, а посредством разграничаването на левия и десния авторитаризъм „изключва възможността едно дясно управление в Италия или Германия между двете световни войни да се дефинира като авторитарно“ (Григоров, съст. 2023: 81). В този смисъл Гражданската война в Испания предизвиква предефиниране на ключови за общоевропейския политически дебат концепти и според уместната формулировка на Ярослав Мед става „невралгичен пункт в идеологическата битка между левите и десните сили, довела до идейната поляризация в междувоенната европейска култура“ (Мед 2006: 4).

Включените текстове за Гражданската война в Испания отразяват не само доминиращата в чешките писателски среди съпричастност с борещите се за демократични права и свободи републиканци, но и предчувствието за разрастване на политическата криза в Европа, както и готовността за пряко участие в антифашистката съпротива. И действително, по време на окупацията на Чехословакия Густав Винтер емигрира и зад граница сътрудничи на чехословашката кауза; Франтишек Халас участва в нелегалното движение, пише антифашистка поезия и публикува в органа на комунистическата партия „Руде право“; Владислав Ванчура е арестуван от Гестапо заради участието си в Съпротивата и е разстрелян. Ето защо убедително звучат думите на Чеслав Милош, че „Испания застава в центъра на антифашистката пропаганда“, и малцина са тези, които успяват да прозрат в нея намесата на Сталиновия болшеvizъм (цит. по: Мед 2006: 4). Има, разбира се, и множество други литературни свидетелства за отзвук на Гражданската война в чешките писателски среди, но очевидно задачата на съставителя е не изчерпателността, а репрезентативността на текстовете, което без съмнение е постигнал.

Вторият раздел – „Участниците в събитията“, започва с публицистичното есе на Отокар Фишер (1883–1938), което дава и заглавието на сборника – „Inter arma“. Поет, драматург, критик, преводач от няколко езика, професор по немска литература в Карловия университет, академик, директор на Националния театър в Прага, Фишер има безспорен авторитет не само в Чехословакия, но и извън нейните граници. Както при повечето чешки интелектуалци и неговата позиция срещу нацизма е еднозначна. Макар и кратък по обем, текстът, публикуван в „Лидове новини“ през ноември 1936 г., е много показателен за изострената му чувствителност към пулса на деня, предвещаващ

глобална световна катастрофа. Заплахата от „съседния райх“ вече е съвсем осезателна и дава повод на автора да заяви, че мирът е измама и че „Световната война продължава, продължава и ще продължи години, че дори десетилетия“ (Григоров, съст. 2023: 85).

Апокалиптичната прогноза на Фишер за неизбежността на войната е споделена и от Карел Чапек в пиесата „Бялата болест“ (1937), която е препечатана с пълния си обем в превода на Светомир Иванчев. Текстът представлява композиционният център на изданието и неслучайно е последван от „авторовото тълкуване на пиесата“. Предчувствията на Чапек за предстоящата световна военно-политическа катастрофа са намерили своя алегоричен израз в мотива за смъртоносната епидемия, която обрича човечеството на гибел. Единственият, който открива лек срещу тази нелечима болест, е убит от фанатизираната тълпа, скандираща война. Заразата е проникнала необратимо в мисленето на хората и е покварила техния морал. Песимистичният финал на пиесата е следствие от неосъществения пацифистки ултиматум, който лекарят поставя пред идеолога на войната – Маршала. Авторското решение е шокиращо и при това нетипично за него като писател хуманист: дори когато Маршалът, след като разбира, че самият той е болен от тази болест, отстъпва пред д-р Гален и приема неговото единствено условие да спре войната, но посятото в душите отровно биле на войнолюбието се оказва неизкоренимо.

Следващият текст в сборника – „Участници в събитието“, отново на Карел Чапек, е израз на заслужена почит към този световен чешки писател. Тревогата на писателя е породена от загубата на хуманните ценности и причината за това той вижда в подмяната на тяхната общочовешка валидност с политически понятия като класа, държава, нация, раса, които биват издигани в по-висша позиция от човека и „неговото право свободно да решава собствената си съдба“. Колективният интерес се издига над индивидуалния и в това според Карел Чапек се състои същинската причина за дълбоката криза, в която потъва светът. Издигането на политическия авторитет „се възправя срещу европейските традиции на нравствения и демократичен хуманизъм“ и това води до „хронично военно напрежение в днешна Европа“. Прозорливостта в думите на Чапек впечатлява със своя изключително точен поглед, проникващ не само в близкото бъдеще на предстоящата Втора световна война, но и далече напред във времето, което ще продължи да бъде под знака на „хроничното военно напрежение“. Причината за световния конфликт, който за Карел Чапек е „съвременен“ също както и за нас днес, е „сблъскването на два-

та големи антагонистични идеала: от една страна – нравствения идеал на общочовешкия хуманизъм, демократичните свободи, световния мир и зачитането на всеки човек и право; от друга страна – динамичния антихуманен идеал на властта, потисничеството и националната или друга експанзия [...]. Казано с употребяваните днес термини, това е конфликт между идеалите на демокрацията и идеалите на неограничените и амбициозни диктатури“ (Григоров, съст. 2023: 174). Размишленията на Чапек, изречени преди близо 90 години, поразяват със своята историческа общовалидност и потвърждават необходимостта да бъдат припомнани с надеждата да бъдат чути и осъзнати като важен урок за човечеството.

Третият раздел – „Какво очакват немците от чехите“, съдържа три публицистични есета на Милена Йесенска, която до този момент българският читател свързва преди всичко с Франц Кафка. И трите текста са от март и април 1939 г., а единият от тях е дал и заглавието на тази част от сборника. Безпроблемното преминаване на чехословашко-немската граница от армията на райха е повод за чешката журналистка да изрази своето безпокойство не само от присъствието на немски войници по улиците на Прага, но и от факта, че немалко чехи са сложили на ръкава си лентата с пречупения кръст. Възможно ли е все пак да се запази мирът? Каква ще бъде съдбата на чешката нация, която е „нация от трудещи се хора“? Има ли смисъл от самоубийствения жест на съпротивата? Размислите на Йесенска дават израз на страховете и надеждите, но също така и на родолюбивото самосъзнание, убедено в устойчивата сила на националните ценности. В опита си да анализира кризисната политическа ситуация, свързана с немските претенции към Чехословакия, Йесенска представя в есето „Какво очакват немците от чехите“ двете гледни точки. Немецът, изпратил писмо до редакцията на „Пршитомност“, приема Мюнхенското споразумение за присъединяване на Судетската област към Германия като справедливо решение, което коригира неправомерно според него разширените чехословашки граници със създаване на Първата република, узаконени от Парижката мирна конференция. Подчертавайки различията в историческото развитие и в менталитета, авторката категорично се противопоставя на изразените доводи, за да защити суверенитета на чешката държава. Заsegnатите от нея въпроси са общовалидни за всяка една малка нация, попаднала в травматичния водовъртеж на историята, и както точно отбелязва Д. Григоров в своите бележки към третия раздел, размислите на Йесенска „отварят нова глава от дискусията върху колективната самоидентификация“ (Григоров, съст. 2023: 208).

Подборът на текстовете, включени в сборника, предговорът към изданието, както и допълнителните коментари към трите раздела постигат многоспектрната картина на културната ситуация в Чехословакия в рамките на един кратък отрязък от историческо време, чието начало и край бележат Гражданската война в Испания и навечерието на Втората световна война. Някои от представените чешки писатели, като Владислав Ванчура, Карел Чапек или Франтишек Халас, са добре познати на българските читатели, но дори и те са представени с непревеждани досега текстове. Само два от текстовете са препечатани от предишни издания, като автор и на двата е най-превежданият у нас чешки писател – Карел Чапек: *Бялата болест* в превод на Светомир Иванчев и *Участниците в събитията* в превод на Маргарита Кюркчиева. С изключение на *Гражданинът Дон Кихот* на В. Ванчура, преведен от Ана Маринска, всички останали текстове, включени в изданието, са преведени от Добромир Григоров, като някои от тях осъществяват първата среща на българския читател с имена като Густав Винтер, Емануел Вайтауер, Отокар Фишер и Милена Йесенска.

Изданието е не само свидетелство за академичната висота на българската бохемистика в лицето на доц. д-р Добромир Григоров, но е и интелектуално предизвикателство към етоса на онези днешни хора, които продължават да търсят своята истина в набъбналият от войни съвременен хаотичен свят.

Литература

- Григоров, съст. 2023:** Григоров, Добромир, съст. Inter arma. Предчувствието за война в чешката култура (1935–1939). Сборник с художествени текстове и публицистика. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2023. [Grigorov, Dobromir, ed. Inter arma. Predchuvstviето za vojna v cheshkata kultura (1935–1939). Sbornik s hudozhestveni tekstove i publitsistika. Sofia: ITs “Boyan Penev” – Institut za literatura, 2023.]
- Игов 2014:** Игов, Светлозар. Вътрешни пейзажи. Варна: LiterNet, 2014. – <https://book.liternet.bg/publish/sigov/vytreshni-pejzazhi/index.html> (видяно на 11.03.2024). [Igov, Svetlozar. Vtreshni pejzazhi. Varna: LiterNet, 2014. [seen 11.03.2024]]
- Мед 2006:** Med, Jaroslav. Španělská občanská válka: neuralgický bod literárního života. // Česká literatura, Vol. 54, No. 6, 2006, 1–18.